

(mint sokan mások), s ezért törekenynek magát a jólétet is. Nagyon kétes értékű fölényre tesz szert, aki őt valamiféle skanzen-portási szerepben szeretné elhelyezni.

Betársulni nem muszáj abba, amit ő s a hozzá hasonlóan gondolkozók művelnek, de a zavartalan jelenlét joga s a felelősebb figyelem — gondolom — kijárna nekik. A nemzeti gondnak is, ha ők teszik szavá. Ez a jog is megalkotásra vár.

Pedig a „gondra bátor” írástudók *zavartalan* jelenléte ahhoz is elég volna, hogy az egyezményes mérték, melynek alapján „Öfelsége” iránti felelősségünk minősíthető lenne, kiforrjon, s tudni lehessen, fiatalnak, öregnek kire érdemes figyelni. Különben marad a meddő síránkozás, a quasi-munka s a vele szerzett magas lóról az idült szövegelés. Vásárok gazda nélkül.

Talán bántani fog, hogy épp Neked mondom el mindezt, de alkalmat Te adtál, és Eörsi, ti még bíztok a saját érveitekben, s nem kívánjátok magatoknak sem a szent tehenek kiváltságait. Más levelem majd tömörebb lesz, s talán gyorsabban ér Hozzátok. Addig is kívánok minden jót

Kiss Ferenc

MEZEI ANDRÁS

Válasz Kiss Ferencnek

KEDVES KISS FERENC!

Mikor tudattad velem, hogy a szombathelyi *Életünk* vállalkozott nyílt leveled közlésére: megkönnyebbültem. Erkölcsileg, etikailag nehéz helyzetbe kerültem volna azzal, hogy ellenvéleményed magánvélemény maradt, hiszen olyan előnyt élvezhettem, melynek ha valóban örülnék, igazamban való hitemet is elveszteném, belső biztonsgomat, de még a legfontosabbat is, azt hogy feltételezzem: a dologra irányuló figyelemmel nem kételkedünk egymás becsületében. Ezt az alapot pedig mindenkinek magában kell vigyáznia, magára figyelő szigorral, s bízva abban (nincs más lehetőség) hogy a tisztesség tisztességét szül. Tisztességemből veszítettem volna vétkesen is, ha „Nyílt leveled” magánlevél marad, hiszen előnyt élveztem: nyilvánosan fejthettem ki néhány gondolatot, melyek közül némelyet nem viselhetél el szó nélkül, most rajtam a sor: — így jó — ha egyben-másban igazad van, — el kell viselnem. Csakhogy a szó; „elviselni” önmagában is elviselhetetlen számomra demokratikus közéletben s méghozzá olyan dologban, melyben ha más-más oldalról is, de magát az igazságot akarjuk sok oldalról bekeríteni, megragadni. Fizikusok tudják, hogy az elemi rész is százezer oldalát mutatja —, hogyan is haragudnának egymásra, ha a tárgyra irányuló figyelemmel egymás vélt, s valódi fölismeréseinek ellentmondanak? De hol vagyunk ettől a tárgyra irányuló figyelemtől, mi, az irodalom, a kultúra emberei? — Az igazságot, bárkitől való, nekünk még el kell „viselnünk”. Leveled ezekkel az etikai kérdésekkel izgatott föl, azzal, hogy a személyes hitel, a személyiség tisztelete olyan, mint az angol gyep: sokszáz évig kell művelni ahhoz, hogy új minőség *legyen* közöttünk, olyan, amely nem hasonlítható máséhoz, csak önmagához.

gatni. Ha azt állítja, hogy hazánk jelenleg „beteg lelkületű ország”, persze, hogy nem kívülről, nem kajánsággal; fájdalommal mondja. Talán igaza van, ha nem patika-mérlegen méricskéli, adagolja, keveri ezzel-azzal az ítélet megfogalmazását. Talán azért van igaza (szerintem) ebben a végletességben, mert kell az indulat ahhoz, hogy aztán analitikusan, árnyaltan, indulat nélkül vitázhassunk. Ám, ha ez elmarad, ha a sommás kijelentés homálya kielégít bennünket; rosszat teszünk. Legfőbb értelmét vesszük el az illetévaló sommás fogalmazásnak. Én is sommásan fogalmaztam meg félelmemet: nehogy az „egészséges nemzet” nevében éljünk át újra ál-magyar, ál-szocialista borzalmakat. De ez az üzenet nem Csoórinak szólt. Őt diktatórikus radikalizmussal a legdázabb ellenségei sem illethetik. Remélem, bennem is megérzed a „fluidiumot”, kedves Kiss Ferenc. Hogyan is nem érezted ki azt az áttételes öniróniát, s mélyebb pesszimizmust abban a félelemben; ahogy te interpretálsz: isten ne adja, hogy az a kor, mit Csoóri betegnek lát — az legyen majd egy későbbi nemzedék szemében az aranykor. — Ha ennyi fricskát se engedhetünk meg magunknak, ennyi kis fájdalmas iróniát, akkor az baj. Akkor érdemes volna többet beszélni erről. De komolyra fordítva a szót: egy esetleges rosszabbtól való félelmünkben vigyáznunk kell, nehogy önként süllyedjünk az „ez van, ezt kell szeretni” féle cinikus, züllesztő defetizmusba. Ha jól olvasod, ez is benne van a cikkemben. Kényes kérdés, melyen nem lehet eléggé sokat gondolkodni, holott mindig az adott szituáció dönti el, hogy egy jóindulatú kezdeményezés bumeráng lesz-e vagy sem. A legveszélyesebb bumeráng azonban — ebben is egyet értünk — mégiscsak az volna, ha tétlenségre kár-hoztatnánk magunkat azzal, hogy „ez a világ a környező világok legjobbika”. — A bennem lévő „politikus” épp olyan forradalmi tettnek tartja a meglévő vívmányok megőrzését, mint az újabbak kiharcolását. Harmincegy éves koromban átmenetileg megvakultam; vagyis: a szemem nélkül láttam, hogy a látás, mindaddig, amíg láttunk, olyan természetes, hogy észre se vesszük. Az okos, megőrző konzervativizmus és az előre vivő forradalmiság közötti dialektikus igazságról te magad is árnyaltan írsz. Nem Csoórit véded, nem támadsz Mezeire; együtt gondolkodol. Kiegészítéd, árnyalod a dolgról való gondolkodást. Történelmi példáid helyességét sajnos nem tudom ellenőrizni igazából; hiányosak a mélyebb történelmi ismereteim.

Már a negyedik oldal közepén tartok cikked olvasásával, s itt azt írod: „Természetesen észlelem érveidben a jószándékot is”. — Visszalapozok, — azt hittem, eddig se vitattad el a jószándékomat. Ezt az „is”-t annak köszönhetem, hogy Csoórit jószándékkal szerettem volna megövíni a félremagyarazóktól? Igen, de ezt nem Csoóriért tettem elsősorban, hanem a „közös vállalkozás” érdekében. Nem azért, hogy „ellenzékiesség bélyegétől mentesítsem”

A panaszos hangokban, melyek oly igen elszaporodtak, Csoóri szerint is, engemet a leginkább a homály szomorít el, az, hogy nem derül ki igazán a panaszok oka, — Csoóritól is azt vártam volna, hogy ha nem is teljességgel, de néhány konkrétum felsorolásával tudatja velem: mitől, miért tartja beteg lelkületűnek az országot. — A sommás ítélettől, (hogy hazánk 1944-ben beteg lelkületű lett volna) én magam azért tartózkodom, mert ettől már csak egy picit lépés a „fasiszta nép” bélyege. S mint túlélő: láthattam, mennyien voltak nem beteg, nem fasiszta lelkületű magyarok abban a legsötétebb időkben is.

HÁ VALAMIVEL ADÓSA VAGYOK ENNEK A NÉPNEK

akkor az ő neveik sorolásával, a névtelen kisemberekével, akik emberek voltak az embertelenségben. De ezeket se ellened mondom. Nem cáfolandó. Kiegészítendő.

Leveledben Eörsi Istvánt, mint „a Csoóri-cikk újabb kontráját” említed, amitől szinte eláll a lélegzeted. Mezeinek mondog, hogy Eörsi is értsen belőle, vagy Eörsinek írod, hogy Mezei is értse? — De hát, — mit tegyek, nem szomorúan írom le, inkább vidáman: mi ketten se vagyunk mindenkiben „közös vállalkozás” —, Lukácsnak soha nem tudom megbocsájtani, hogy épp hogy csak ízlése, „füle” nem volt a magyar

irodalomhoz. Elfogultan, rossz szemmel nézem a „Lukács-iskolát” emiatt, s biztos, hogy én veszték rajta a legtöbbet, hogy kizárom magamat valamiből, ami élesíti a fogalmi gondolkodást. S óh! Ami a legjobban hiányzik belőlünk: szigorú formállogika, filozófiai iskolázottság: kik hozzák, ha nem ők, — vagyis, hogy ők is. — Ha két olyan író vitatkozik egyazon dolgon egymással, kedves Kiss Ferenc, mint Csoóri Sándor és Eörsi István, akiket köztudottan nem lehet konformizmussal vádolni, akkor nem kaján örömben, de igazi, jóleső boldogságérzetemtől „áll el a lélegzetem” egy pillanatig, miközben saját korlátaimmal épp úgy elutasítom Lukács nyakatekert kultúrteológiáit, balos tévedéseit, mint Németh László jobboldali ideológiáit, amiket, ha említék, tudom, fájdalmat okozok neked. Ezért, hát inkább nem említem. Ez azok feladata, akik a nagyszerűt, a jót akarják ebben is, abban is megőrizni, s teszik ezt olyan kifogásolhatatlan etikával, mint Száraz György barátod teszi. S érti: ez a „munkeyegosztás” is közös vállalkozás. Egyébként Eörsit a mai magyar publicisztika élvonalbeli, legjobb művelői közé sorolom, még akkor is, ha belső ellenérvként egy félálomszerű párbeszédben képzeletben egyszer azt mondtam neki: Pista, tudod, mi a te bajod? Az, hogy még önmagadat is megelőzve mindig tíz percet siet az eszed... Mertem mondani azzal a szörnyű kockázattal, hogy egyszer majd Ő is elmondja, mit álmodott rólam, ha ugyan érdemes neki rólam álmodnia. „Támadását” hogy is vehettem volna rossznéven? Hiszen nem tagadta meg önmagát. Ő olyan. Nem csak írással kommunikál mint író, de teljes személyiségével, én pedig csak úgy focizgatók, focizgatók. Na és? Ennyi kis különbözőséget nem viselhet el egy közös vállalkozás? —

AZ IRÓNIA, A DRÁGA ELTETŐ IRÓNIA,

ami mindig ott bujkál az Ő írásaiban, mért bántaná az én humortalanabb „tragikus alkatomat”?! Mert, ha a nemzet „közös vállalkozásának” axiomáját elfogadom, ha azonosulok vele, egységet képezek el a különbözőségekben: lényegit. S nem azt, hogy például Eörsi István borotvaéles logikája, Csoóri költői fogalmazása, Fekete Gyula indulata, Páskándi analitikus terjedelmessége ne olyan legyen, mint amilyen. Téged is úgy fogadlak el, kedves Kiss Ferenc, mint akinek olykor nagyon elfogult indulatai vannak, talán azért, mert nagyon szeret. Ha gyermekek volnánk, veled nagyokat lehetne verekedni, hogy aztán annál jobb békülésben lehessünk barátok is valamiképpen. Ezek az én impresszív megítéléseim látszólag távol állnak a teoretikus elmék „objektív” dogmáitól, de „fluidumát” ugye megérted, ha meg akarod érteni. És most fülelj: — Van egy halottam. Kolozsvárott született. Ott élte le hosszú életét. Ott nyugszik régen a házsongárdi temetőben. Mostanában beszélget velem. Az életét mondja. A várost. Erdélyt. Magyarorságot. Az utcát, a házat, amelyben lakott. Mondja a sírhelyet, a házsongárdi temetőt, melyben nyugodni, előre kigondolta magának. De most — panaszkodik — kiteszik onnan, mert külföldi állampolgár, (a lánya Budapesten él) nem hosszabbíthatja meg a sírhely bérletét —, ha csak nem dollárral teszi. Ez is panaszos hang, melyre érzékeny vagyok figyelni, a „közös vállalkozásban”. Nekem is fáj ez a halottal való lehetetlen, néma párbeszéd, amiről Csoóri többet tud nálam.

Van, amiben én tudok többet. Nem érdem. Sors. Abban azonban meg kell, hogy egyezzünk: minden nemzet „közös vállalkozásának” tükre parlament: különbözőségeken való azonosságok és az azonosságokban való különbözőségek. A közös vállalkozás demokratizmusának tükre épp ez a demokrácia, mely való igaz: nem lehet csupán a hatalom gesztusa. Fogd fel a mi vitánkat is kérlek, amolyan parlamentális kísérletnek, kedves Kiss Ferenc. Nem vagyunk-e valamennyien valamiféle különbözőségek „képviselői”? — És vedd észre! Vegyük észre: új morális elem jelent meg az utóbbi évtizedekben a szocialista demokrácia olykor monopolisztikus gyakorlatában. Ez a morális elem annak a felismerése, hogy a monopolhelyzet mindenkinek rossz. Akik bármilyen hatalmi helyzetbe kerülnek ebben az országban, azoknak tudniuk kell saját „pártérdekü”-ket meghaladva minden igazi értéket pártállásra, nemre, fajra való tekintet nélkül előnyben részesíteni. Nem azt mondom, hogy ez már totális

gyakorlat: elem. Sorolhatnám Zek Zoltántól Nagy Lászlóig a jó példákat, Vas Istvánt, s Csoórit se hagyva ki. Szerkesztőket és politikusokat is említhetnék, akik felismerték, hogy a magyar kultúrában mit jelent szocialistának, s magyarnak lenni, — akik fontosnak tartják azt az érzékenységet; a minden igazi érték iránti tiszteletet. De elvetik a szűkösséget, a hivatalosan és a nem hivatalosan torz protokollistákat. Bizonyos igazság állítása, iker-igazságok elnagyolására, elhallgatására kényszerítette a hozzászólót abban a szűkös terjedelemben, mint az *Élet és Irodalom* a maga jellege szerint biztosíthatott. Ám hagyjuk el képzeletben „dicső neveinket”, keverjük össze a sorrendet, úgy olvassuk el újra Csoóri, Eörsi, Fekete Gyula, Páskándi és mások írását, s talán a magamét is ide sorolnám azzal a — váratlan? — kérdéssel, hogy mindezek együtt nem jelentik-e végül is azt a bizonyos „közös vállalkozást”, amit Csoóri áhított? S a másik kérdés: ha ez a „közös vállalkozás” valamiben nem volt eléggé közös, akkor nem abban keresendő-e a hiba, hogy a magyar értelmiség sokrétűségéhez képest túlságosan is egyforma volt? — Hogy egymás gondolataihoz nagyon is közel állók közös vállalkozása volt ez egy aktuális igazság megítélésében? Hogy ezt a közös vállalkozást végül is az csonkította, hogy ez a vita nem tudott igazán kiteljesedni? S mégsem az, hogy nem éreztük volna a „fluidiumot”, mely a kényszerűen elnagyolt részleteket Csoórinál is valóban áthatja. A „gazdasági oldal” jelentőségének „elnagyolása”, hadd ismerjem el igazadat: Csoórinál nem fogalmi, nem földhözragadt módon konkrét jelentésű teória.

HA UGY TETSIK, KÖLTŐI FRISCSKA IS

— a homokóra megfordítása, olyan száznyolcvan fokos fordulat, amely arra való, hogy rádöbbenjünk: a szellemi valóság, az erkölcsi, az etikai szféra se nélkülözheti a maga „gazdaságának” reformját. Kulturális életünk szabályozó rendszereit is meg kell reformálni időről időre ahhoz, hogy a szellemi termelési viszonyok ne akadályozzák a szellemi termelő erőök további fejlődését. Mert, mi a kulturális javainkkal is félelmesen pazarlók, — „Ilyen gazdagok vagyunk”? Olyan „gazdagok”, hogy csak egy példát mondjak: évtizedek óta olyan nagyságot, mint Kosztolányi Dezso a prózában, tíz—húsz százalékos határfokkal „üzemeltetünk”?! Mert „formalista”? — Ezen már azok is felháborodnak, akik annak idején maguk találták ki, hogy az. Mert vitája volt Ady Endrével? Nem te írtál-e monográfiát Kosztolányiról? S mindazok, akiket zsidóságukban bántott meg az Ő jobboldali periódusa, nem bocsájtották-e meg már ezerszer, mint nem rá jellemzőt? Nem lényegít? — S mégis! Ottlik Gézától eltekintve mindmáig alig hajol jelentős tehetség erre a művészileg és etikailag oly ritka tiszta forrásra. Miért? Irodalmi félmúltunk egész arzenálja reked ki Füst Milántól (merjem-e kimondani?) Nagy Lászlóig abból, hogy az őket megillető határfokkal vegyének részt a nemzet irodalmának szellemi vállalkozásában. Hadd ne folytassam mi minden vár újbóli felfedezésre, toleráns, igazságos megítélésre. S hogy mennyi előítéletet kell eltakarítanunk ahhoz, hogy érdemi lehessen bármely közös vállalkozás. Magánbeszélgetéseim csaknem tizenkét évvel ezelőtt kezdődtek Csoórral arról, hogy előítéleteket oszlatva, kinek-kinek azt kéne megírnia, amit csak Ő írhat meg anélkül, hogy „ilyen”, vagy „olyan” vád lal, bélyeggel illetnék: nacionalizmussal, antiszemizmussal, népiességgel, urbánussággal stb. Ebből a szándékból született egykori párbeszédünk, veled Kiss Ferenc, egy *Megkérdeztük* erejéig az *Élet és Irodalomban*. Te voltál az, aki összehoztál az akkor még kevésbé közismert Száraz Györggyel. Fölhoztátok hozzám a Bibó István 1948-as írásának erkölcsi igényességéhez méltó tanulmányát: *Az egy előítélet nyomában-t!* Elhallgathatom-e, hogy ilyen „közös vállalkozásra” való impulzusok jöttek mindig is Csoóritól, Tóled, s másoktól is, „rendezni végre közös dolgainkat”, hogy senki ne legyen másodrendű állampolgár ebben a hazában! Nem hallgathatom el. Közügy: tanulni, toleranciát, emphátiát. Megérteni és feloldani a traumákat aszerint is, hogy kit mi bánt még ma is „hazafelé menet”.

Mezei András